

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN “SƏN HƏMİŞƏ MƏNİMLƏSƏN” DRAMI, YAXUD TƏNHALIGIN FACİƏSİ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri İlyas Əfəndiyev həm nasir, həm də dramaturq kimi oxucuların dərin rəğbətini qazanmış sənətkardır. Əsərləri oxucuların ən məhrəm hissələrinin çılpac ifadəçisi olduğundan hər kəs onun qəhrəmanlarında ya özünü görür, ya da onların simasında tanıdığı adamları tapır. İstər roman və povestlərində, istərsə də pyeslərində qaldırılan problemlər ümumbəşəri olduğundan zaman keçsə də, yazıcının ədəbi irsi öz populyarlığını itirmir. Elə məhz buna görə də tədqiqatçılar İlyas Əfəndiyevi “insan ruhunun memarı” adlandırıblar.

Görkəmli yazıçı və ədəbi tənqidçi Mehdi Hüseyn də İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığını “insan psixologiyasını təbii və sadə boyalarla göstərdiyi üçün” yüksək qiymətləndirmişdir. Belə ki, ədibin irsində həm mənəvi cəhətdən zəngin, həm də yoxsul, həm son dərəcə səmimi, həm də süni, həm olduğu kimi görünən, həm də olduğu kimi görünməmək üçün maskalanmış insan tipləri ilə qarşılaşmaq olur. Əsərin mövzusunda, janrından asılı olmayaraq, yazıçı onları xüsusi təmtəraqla təqdim etmir, real həyat lövhələri yaradaraq qəhrəmanlarının iç dünyasını oxucu qarşısında sərgiləmiş olur.

İlyas Əfəndiyevin əsərlərini oxuduqca bir kaşif kimi insanları tanımış oluruq: bəzən insanların acımasızlığına kədərlənir, nifrət hissi ilə alışıb-yanır, bəzən də xeyirxah adamların var olduğuna sevinirik. Bu əsərlərin bir müsbət cəhəti də var, bu da onların bizi həyat hadisələrini real qəbul edib, nikbin yanaşmağa çağırmasıdır. Yazıcının əsərlərinin əsas mayası insanpərvərlikdir.

Yəqin elə buna görə də ədəbi tənqidçilər İ.Əfəndiyevin özünəqədərki şablonları dağıtdığını, milli ruhumuzla düz gəlməyən estetik ehkamları dəyişdiyini söyləyir və onun irsi haqqında belə bir qənaətə gəlirlər: “O, xalq həyatının milli-mənəvi mənafehləri baxımından təcəssüm etdirən ədəbi təmayül yaratdı və ədəbiyyatımıza lirik-psixoloji üslub gətirdi” (1, s. 216).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, İlyas Əfəndiyev zəngin ədəbi miras sahibidir. Onun bədii nəsrinə “Söyüdlü arx”, “Körpüsəlanlar”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, “Geriyə baxma, qoca”, “Üçatılan” kimi roman və povestləri, dramaturgiyasına “İşıqlı yollar”, “Bahar suları”, “Atayevlər ailəsi”, “Sən həmişə mənəmləsən”, “Mənəmlə günahım”, “Unuda bilmirəm”, “Məhv olmuş gündəliklər”, “Qəribə oğlan”, “Bağlardan gələn səs” kimi pyesləri daxildir. Onun “Mahni dağlarda qaldı”, “Xurşidbanu Natəvan”, “Şeyx Məhəmməd Xiyabani”, “Hökmdar və qızı” kimi tarixi mövzulu dramları bu janrın ən mötəbər ədəbi nümunələridir.

Ədibin dramaturgiyası səhnəmizə yeni nəfəs gətirmiş, milli teatr tariximizdə yeni mərhələ açmışdır. Dramaturq öz qələmi ilə ədəbi ənənəyə söykənən, lakin özünəqədərkilərdən də köklü şəkildə fərqlənməyi bacaran yeni bir teatr – “İlyas Əfəndiyev teatri”ni yaratmışdır. Onun cızdığı karakterlər ülvü məqsədləri uğrunda mübarizliyi, yaşadığı hissələrin, duyğuların təbiiliyi ilə seçilən gündəlik həyatımızda rastlaşdığımız real insanlardır. Məhz elə buna görə də İ.Əfəndiyev dramaturgiyası sevilən və qəbul ediləndir. Elə buna görə onun səhnə əsərləri kino lentinə alınıb əbədiyyətə doğru addımlayır. Nəsillərin tərbiyəsində əvəzsiz rol oynayır. Gəncləri həyata hazırlayır, yaşlıları həyata bağlayır.

Xalq artisti Əli Zeynalov İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasındakı lirizimdən bəhs edərkən yazırdı: “Onun lirikası qəhrəmanların psixoloji vəziyyəti ilə və bilavasitə yaranmış zəruri situasiya ilə bağlı olur” (6). Deməli, İ.Əfəndiyevin lirizmi təkcə üslubi özəllik məsələsi deyil, ideyanın ifadəsi üçün düşünülmüş, müəllifin özünəməxsus bir ədəbi üsuludur.

Yazıcının müxtəlif mövzulu əsərləri onu insan mənəviyyatını incəliklərinə kimi açan bir psixoloq kimi də xarakterizə edir. Gülxani Şükürova haqlı olaraq İlyas Əfəndiyevin irsindəki “lirizm ovqatını və psixologizm axarını” onun xalq təfəkkürünə yaxşı bələd olması və milli folklorlardan qidalanması ilə bağlamışdır (4, s. 25).

İlyas Əfəndiyevin bu mənəvi keyfiyyətlərə söykənən və Azərbaycan səhnəsində oynanıldığı gündən böyük rəğbət hissi ilə qarşılanan sənət incilərindən biri də “Sən həmişə mənəmləsən” dramıdır. Pyes 1964-cü ildə qələmə alınıb. Eyni ildə Xalq artisti Tofiq Kazımov tərəfindən səhnələşdirilib. 1987-ci ildə Dövlət Televiziyasında bu pyes əsasında Xalq artisti Gülcahan Güləhmədova-Martınova və Əməkdar incəsənət xadimi Tariyel Vəliyevin quruluşunda iki hissəlik film-tamaşa lentə alınıb. Teatr tamaşalarında baş rolları Xalq artistləri Əli Zeynalov, Rasim Balayev, Fuad Poladov, Amaliya Pənahova, Əməkdar artistlər Mələhət Abbasova, Məsmə Aslanqızı kimi peşəkar aktyorların məharətlə canlandırdıqları əsər hər zaman tamaşaçılar tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanıb.

Ədəbiyyatşünas Xəlid Əlimirzəyev “Sən həmişə mənəmləsən” pyesinin məzmun mündəricəsi, səhnəyə qoyuluşu, aktyor təqdimatı haqqında fikrini belə ümumiləşdirib: “İ.Əfəndiyev oxucuların, xüsusilə gənclərimizin ən çox sevdiyi yazıçılardan biridir. Çünki gənclərimiz onun əsərlərində öz həyatlarının, yüksək məqsəd və qayələrinin, ürək çırpıntılarının ən yaxşı bədii ifadəsini görürlər. “Sən həmişə mənəmləsən” pyesi tam psixoloji planda yazılmış bir əsərdir. Burada aktyor tamaşaçıya demək istədiyi fikri çox hallarda sözlə deyil, hərəkətlə, üzündə və gözlərində əks olunan dərin, mənalı ifadələrlə çatdırılmalıdır” (2, s. 175).

Əsərdə insanın tənhalıq qorxusu müxtəlif həyat situasiyalarında olan insanların həyat tarixçəsi əsasında ortaya qoyulur. Bununla mübarizə aparan, ona yenilən və qələbə çalmağı bacaran insanların həyat tarixçəsi bir süjet daxilində birləşdirilir. Bu insanlardan biri tənhalığın çarəsini övladının qayğıları ilə özünü məşğul etməkdə və sevdiyi insanın xəyalı ilə birgə yaşamaqda, digəri təkləndiyi mühitdə qulağını qapayıb, gözlərini istənmədiyi aləmə yumub xəyala qapılmaqda, yaxud

başqasının pəncərəsinə baxıb, şəxsən tanımadığı, lakin həyatlarının hər incəliklərinə vəqif olduğu insanların həyatının bir parçasına çevirməkdə, bəziləri isə acizlik göstərüb sevmədiyi insanla ailə həyatı qurmaqda, başqası isə əyləncələrə dalıb, kütləyə qarışmaqda, əyyaşlıqda arayır. Lakin onların hər biri yanılır.

Yazıçıya görə, insanı tənhalıqdan yalnız ünsiyyət, səmimi anlaşıldığı mühit və problemlərini paylaşa bildiyi əsl dost xilas edə bilər. Çünki nə ən sevdiyin insanın artıq hər cizgisini əzbərlədiyin, hətta hər situasiyada fərqli baxışlarla səni süzdüyünü zənn etdiyin ən uğurlu fotosu, nə ən sevdiyin adamdan ən əziz xatirə olan sevimli gəlincik (oyuncaq), nə də xəyalında canlandırdığın, hətta hər sualını cavablandırmağa qadir olduğunu düşündüyün ruh ünsiyyətdə canlı, əti-qanı, hissləri olan insanı əvəz edə bilməz.

Yəqin elə buna görə də tamaşaya ilk rəy yazan teatr tənqidçilərindən biri Cəfər Cəfərov bu əsər barədə məqaləsini “Təklük faciədir” adlandırmışdı. Pyes isə müəllif tərəfindən “Sən həmişə mənimləsən” adlandırılıb. Yazıçı əsərə ikinci bir ad da verib: “Boy çiçəyi”. Bu adların hər biri əsərdəki obrazların yaşadıkları ümumi psixoloji durumla bağlıdır. Onların hər biri öz aləmlərində tənhalıqdan çıxış yolunu tapdıqlarını düşünsələr də, xəyallarında həmişə yaşatdıqları biri ilə birgədirlər. Zavod direktoru Həsənzadə də, bütün günü işləyib, ərinin qulluğunda müti qul kimi duran Nəzakət də, orta məktəbi yenidən bitirmiş Nargilə də xəyallarında canlandırdıkları bir insanın ruhu ilə ünsiyyətdədirlər. Boy çiçəyi isə bu ruhun bir simvoludur. Nargilənin təsadüfən kitabın içərisindən tapdığı qurumuş, ətirli dağ çiçəyi Həsənzadənin dili ilə belə xarakterizə olunur: “Quruyub xəzan olsa da, ətri həmişəkitək qalır” (3, s. 85). Bu çiçək Həsənzadənin şüurunda yaşayan Xurşid, Nargilənin təfəkküründə canlandırdığı atası, Nəzakətin vaxtsız itirdiyi əridir.

Əsərdə tənhalıq içində olduqları üçün bu vəziyyətdən çıxış yolu arayan və nəticədə sadəcə özlərini aldadan iki cür insan tipi ilə qarşılaşırıq. Bunlardan biri “heç bir zaman ürəyinin ziddinə hərəkət etməyən”, digəri isə “ürəyinin dediklərinin əksinə gedən” insanlardır. Həsənzadə, Nargilə əgər birinciləri təmsil edirlərsə, Nəzakət və Nargilənin rəfiqəsi sarışın qız ikincilərə aiddirlər.

Əsərdə nağıl aləmində olanları başa düşməyən, onların tənhalıqdan qurtulmaq çarələrini anlamayan, real həyatı hisslərsiz, emosiyalarsız təbiət hadisəsi kimi yaşayan Fərəclər də var. Onun kimilər insani münasibətləri maddiyyətin əvəz edə biləcəyini düşünür. Çünki Fərəc səliqə-sahman, qayda-qanun tələb edən, süni aləmdə özünü xoşbəxt sayan, bu nizamı pozan olduqda isə yaranmış vəziyyəti maneəni aradan qaldırmaqda həll etməyə çalışan insan tipidir. Onun üçün xatirələri özündə yaşadan, ölmüş adamın nidalarını səsləndirən oyuncuq gəlinciyi yenisi ilə əvəz etmək bu oyuncuq səsləndirən insanı əvəz etməkdən daha asandır. O, bir ailənin xoşbəxtliyinə mane olan, problemlər yaradan bir ailə üzvünü başa düşməkdənsə, onu evdən qovmağı daha rahat bilir. Çünki o, səmimiyyətə alışmış deyil, onun üçün süni həyat daha münasibdir.

Artıq qeyd etdik ki, İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında psixologizm aparıcı amillərdəndir. Əsərdə sevgi patologiyalarının təqdimi də yer alır. Əsərin sejetindən, obrazların monoloq və dialoqlarından onların anormal sevgi hissləri yaşadıkları aydın olur. Gündəlik həyatımızda müşahidə etdiyimiz, lakin fərqi nə varmadığımız belə prosesləri müəllif əsərə gətirməklə tamaşaçıların və oxucularının bu problem ətrafında düşünməyə vadar edir. Onun təqdim etdiyi cütlüklər bunun üçün əsas verir.

Sarışın qız çapıq Dodiklə sevişsə də, onu sevmir, hətta onu döyüb, intihar etmək belə istəyir. Rəşid Nargiləni dəlicəsinə sevir, onu izləyir, ona aid hər şeyi idializə edir, Nargilənin də onu sevdiyinə özünü inandırır. Nargilə atası yaşında olan bir kişiye - Həsənzadəyə aşıq olur. Həsənzadə isə illərdən bəri ilk dəfə bir qadın tərəfindən sevildiyi üçün xoşbəxt olsa da, el qınağından çəkinib qızı yaşında Nargiləni uzaqlaşdırmağa çalışır. Nəzakət əri Fərəci sevmir, lakin tənhalıq qorxusundan onunla ailə qurub, ondan iki uşağı var, özü isə ruhən birinci ərinin xatirəsinə sadıqdır.

Göründüyü kimi “Sən həmişə mənimləsən” pyesinin süjeti dünya ədəbiyyatında geniş yayılmış iki bir-birini sevən insanın cəmiyyətin ortaya qoyduğu süni maneələrə görə qovuşa bilməməsinə söykənən əsərlərin ənənəvi süjet xəttindən seçilir. Əsərdə hadisələr daha mürəkkəb, münasibətlər daha gərgin, hadisələr daha qarışıqdır.

Pyesdə atasız böyümüş qızın atası yaşında kişiye aşıq olması təsvir olunursa da, bu mənəviyyətsizlik və ya əxlaqsızlıq deyil, labüd bir psixoloji proses kimi təqdim olunur. Artıq yaşlanmış tənha kişinin uzun illərdən sonra səmimi məhəbbətlə qarşılaşdığı zaman sevgisindən qaçıb, tənhalığı seçməsi isə qəhrəmanlıq kimi qiymətləndirilir. Həsənzadənin öz hisslərinə qarşı getməsi onun üçün faciə olsa da, onu tamaşaçının gözündə ideala çevirməyi bacarır.

Əsəri 2011-ci ildə Akademik Milli Dram Teatrının səhnəsində tamaşaya hazırlamış Xalq artisti Azər Paşa Nemətov pyesin finalı haqqında deyir: “Belə bir ifadə var: səndən uzaqlaşırım ki, sənə yaxınlaşım. Həsənzadə Nargilədən uzaqlaşır, amma ona gözəl bir həyat bağışlaya bilər” (5).

İlyas Əfəndiyevin “Sən həmişə mənimləsən” pyesinin yazılmasından və ilk dəfə səhnəyə qoyulmasından 60 ilə yaxın bir vaxt keçir. Lakin pyes öz aktuallığını itirmir. Çünki nə qədərki insanlar cəmiyyət tərəfindən təklənəcək, xoşbəxtliyini şəxsi həyatında deyil, işdə tapacaq, ailə başçısını itirmiş qadınlar mənəvi zorakılığa məruz qalacaq, İlyas Əfəndiyevin bu əsəri tənhalığın dərmanı kimi daim bizimlə olacaqdır. “Boy çiçəyi” cəmiyyətimizdə Fərəclərə qarşı Həsənzadələri, çapıq Dodiklərə qarşı Rəşidləri yetirəcək, Nargilələr Həsənzadələrin ən çətin günündə dayağı, Həsənzadələr də Nəzakətlərin gözüni açacaq nurlu çıraqları olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Qurban, Qurbanqızı Jalə. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı ədəbi tənqiddə, Bakı: Yazıçı, 2014, 272 s.
2. Əlimirzəyev Xalid. Xarakterlər dramı. Ədəbi qeydlər, Bakı: Gənclik, 1974, 192 s.
3. Əfəndiyev İlyas. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, II cild, tət.: Elçin, Bakı: AVRASIYA Press, 2005, 336 s.
4. Şükürova Gülxani. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında folklor motivləri, filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis., Bakı: 2006, 155 s.
5. Vahid Təranə. “Boy çiçəyi”nin ətri //

<https://medeniyyet.az/page/news/24165/Boy-ciceyinin-etri.html>

Açar sözlər: İlyas Əfəndiyev, lirik-psixoloji dram, tənhalıq faciəsi, dram

Key words: Piyas Afandiyev. lyrical- psychological style, drama, the tragedy of loneliness

Ключевое слово: Ильяс Эфендиев, лирико-психологическом уровне, драмы, трагедия одиночества

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın xalq yazıçısı, görkəmli nasir və dramaturq İlyas Əfəndiyevin "Sən həmişə mənimləsən" dramı təhlilə cəlb olunur. Tanınmış ədəbiyyatşünaslar, teatr xadimləri və ədəbi tənqidçilərin əsər haqqında söylədiklərinə istinadən əsərə ümumi qiymət verilir. Dramın əsas ideyası, məzmunu, baş qəhrəmanları və süjet mərhələləri haqqında fikir yürüdülmür. Lirik-psixoloji müstəvidə qələmə alınan əsərin uğurlu səhnə taleyinə qısa nəzər salınır.

Summary

The drama "Sən Həmişə Mənimləsən" was analysed in this article which was written by prominent writer and playwright Piyas Afandiyev. The play was evaluated by the comments of well-known literacy critics, theatre figures and writers. The main idea of the drama, the content, the protagonists and the plot stages were discussed. The work was written in lyrical- psychological style.

Резюме

В статье анализируется драма "Ты со мной" народного писателя Азербайджана, выдающегося прозаика и драматурга Ильяса Эфендиева. Общая оценка произведению дается со ссылкой на высказывания известных литературоведов, театральных деятелей и литературных критиков. В основе драмы лежит представление о содержании, главных героях и сюжетных этапах. Рассматривается успешная сценическая судьба произведения, написанная на лирико-психологическом уровне.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva